

Геннадій Єфіменко. Прорахунки у розрахунках або як Володимир Сергійчук власні твердження спростував

historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2648-gennadij-efimenko-prorakhunki-u-rozrakhunkakh-abo-yak-volodimir-sergijchuk-vlasni-tverdzhennya-sprostuvav

Газета «Голос України» 22 червня опублікувала статтю Володимира Сергійчука *«Про кулінарні смаки радянського кіно замість серйозної розмови про велику трагедію українства»*. Формально, і це відбилося в назві, вона є відгуком на проведений 7-8 червня у Києві міжнародний науковий симпозіум «Епоха Голодомору у мовній та концептуальній картині світу». Фактично – Автор скористався нагодою, щоб вкотре спробувати аргументувати своє припущення про те, що *«втрати під час Голодомору справді становлять щонайменше сім мільйонів»* (цитати із вказаної статті тут і далі без окремого посилання).

Не буду скільки-небудь детально характеризувати надану В.Сергійчуком оцінку почутого на симпозіумі. Вона надто емоційно забарвлена і, окрім нейтральних згадок про деякі озвучені учасниками заходу теми, містить низку відверто заангажованих, а то й просто невідповідних реаліям тверджень. Можливо, причиною такої оцінки стала відмова організаторів включити доповідь вченого «Смертність 1924-1934 років в УСРР як джерело вивчення геноцидних ознак Голодомору» до порядку денного заходу. Втім, підстава для таких емоцій могла бути й іншою, адже цю доповідь В.Сергійчук пропонував, вже знаючи, що у роботі симпозіуму, як він сам це визнає, «не передбачалася дискусія про втрати українства в 1932-1933 роках».

Поряд з емоційними оцінками у дописі В.Сергійчука є і об'єктивна заувага, що

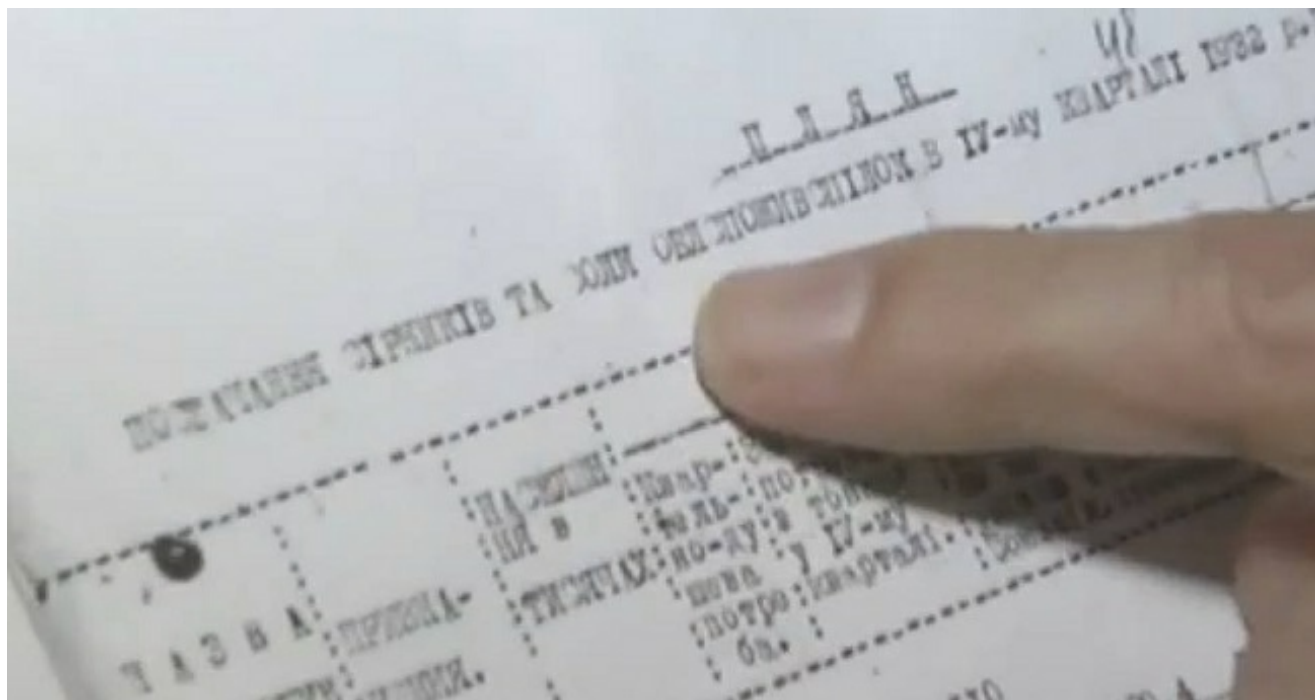
стосується оприлюднення матеріалів конференцій, семінарів чи симпозіумів, які організовує Український науково-освітній центр вивчення Голодомору (HREC in Ukraine). Вони справді як правило «досі не вийшли в світ». Директорка центру Людмила Гриневич у відповідь на моє звернення повідомила, що планується викладення в мережу відеозйомки усіх заходів, тобто ця прогалина незабаром має бути ліквідована. Мало того, з'ясувалося, що 26-27 червня на фейсбук-сторінці HREC in Ukraine було викладено відео Наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що відбулися 13 вересня 2018 р. Серед учасників був і Володимир Сергійчук, промова якого тепер доступна для перегляду¹.

На мій погляд, оприлюдненням відео слід і обмежитися. Публікацію текстів можна зробити хіба що у вигляді друкованих стенограм заходів, принаймні тих із них, де була дискусія і «жива» розмова. Називати матеріалами конференції ті тексти, які, як це у нас увійшло в традицію, подаються до друку як наукові праці (з відповідним бібліографічним апаратом), доволі некоректно. Адже то вже зовсім інший жанр та й часом більшу частину написаного в статті промовець просто не озвучує під час свого виступу. До того ж такого роду друковані матеріали, як це прийнято у справжньому науковому середовищі, мають проходити наукове рецензування. Інакше частина текстів може бути далекою від наукових стандартів.

Слушність останньої перестороги засвідчує аналіз опублікованих у 2017 р. матеріалів конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації», яка відбулася у Києві 4 жовтня 2016 року. Серед наукових редакторів цієї збірки вказано і Володимира Сергійчука. Вагома частина розміщених у ній текстів має недоліки, несумісні з поняттям наукової праці, зрозуміло, і не могла б бути допущена до друку, якби наукові редактори справді вчитували та рецензували текст як це належить робити у науковому середовищі².

Повернуся до головного у статті В.Сергійчука, тобто до питання про демографічні втрати. Вище вже зазначалося, що він є палким прихильником припущення про те, що *«втрати під час Голодомору справді становлять щонайменше сім мільйонів»*. Тому тих вчених, які аргументовано доводять, що ці цифри були все ж меншими, В.Сергійчук затято критикує. Головними опонентами, прізвища яких, щоправда, у рецензованій статті не згадуються, ще з 2016 р. він обрав фахівців у царині дослідження складу та руху населення - українсько-американський колектив демографів, який вже тривалий час досліджує питання демографічних втрат від Голодомору. Зокрема, провівши копітку роботу над тисячами документів та застосувавши наукові методики підрахунку, ці демографи прийшли до висновку про втрати 3,9 млн. померлими через спричинену голодом надсмертність у 1932-1934 рр. та ще 0,6 млн. ненародженими³. Інакше кажучи, кількість втрат постає значно меншою, аніж в Автора рецензованої статті.

Свого часу у березні 2016 першим «відкриттям» В. Сергійчука у спробах якось обґрунтувати вищу кількість втрат від Голодомору стали щойно побачені ним відомості про кількість населення, які містилися у планах постачання сірників та солі в

Скан із відеосюжету 24 каналу від 12 березня 2016 р. «Нова суперечка довкола Голодомору: жертв може бути набагато більше»

Не обтяжуючи себе методикою підрахунку втрат та цілком проігнорувавши факт індустріалізації та переведення багатьох сіл до статусу міста, історик від вказаної у планах постачання сірників та солі кількості сільського населення відняв ці ж показники з даних перепису 1937 р. Засобом масової інформації такий відвертий вияв дилетантства був поданий як сенсаційне розкриття якоїсь таємниці більшовицької влади, виявити яку Сергійчуку, мовляв, допомогла неуважність у приховуванні даних. Після зауваг як щодо того, що вказані відомості не містять жодної таємниці та вже давно і буденно використовуються дослідниками історії України 1920-1930-х років, так і щодо того, що поточна кількість населення і без цих «таємниць» була зафіксована у різного роду довідниках того часу⁵, В.Сергійчук відмовився від «сірників та солі» як основного аргументу.

Незабаром він спробував вдатися до іншої містифікації: зафіксовані у серії опублікованих на початку 1933 р. статистичних довідників дані з кількості населення станом на 1 січня 1932 р. означив як результати «Всесоюзного сільського перепису населення». Ймовірно, таке означення мало надати вказаним цифрам незаперечного авторитету. Воно було застосоване попри пряму вказівку упорядників тих довідників, які наголошували: *«Зважаючи на незадовільний стан обліку в ряді наших установ.... ми не можемо гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику»*⁶. Мало того, саме через такого роду неточності упорядники залишили порожніми колонки у таблиці – щоб на місцях користувачі могли доповнити та вказати точніші дані⁷.

ТЕРИТОРІЯ ТА НАСЕЛЕННЯ РАЙОНІВ. (Продовження)								
№№ за чергою	Назва району або міськради	Територія в кв. км	Кількість рад		Населення (в тис.)			
			Всього	В т. ч. сільських	Всього в МР або районі		В т. ч. міського	
а	б	1	2	3	4	5	6	7
28	Кременчуцька МР	1033,4	31	30	160,7		71,0	
29	Куп'янський	2200,8	50	48	139,8		18,6	
30	Лебединський . . . . . ✓	1361,1	23	22	101,5		16,5	
31	Липецький	590,8	15	15	47,9		—	
32	Липово Долинський	974,9	24	24	51,5		—	
33	Лозовський	1186,0	27	25	67,7		20,8	
34	Лохвицький	997,7	24	23	73,0		11,3	
35	Лубенський	1381,3	56	55	117,8		23,3	
36	Миргородський	1597,0	45	43	133,9		16,0	

Типовий вигляд сторінок, на яких розміщено дані про кількість населення у порайонному розрізі. П'ята та сьому колонка порожні

Вказівка на те, що вказані у довідниках цифри є результатами «Всесоюзного сільського перепису», знайшла своє відображення у першому (фейсбучному) звіті про вже згадану конференцію від 4 жовтня 2016:

У резолюції конференції зазначається, зокрема, вважати базові дані, які використовує Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. Птухи НАН України при підрахунку жертв Голодомору-геноциду 1932 – 1933 років некоректними, натомість рекомендується вживати показники кількості населення станом на 1 січня 1932 року, одержані за матеріалами Всесоюзного сільського перепису 1931 року, та враховувати нововиявлені архівні документи щодо Всесоюзного перепису 1937 року.

Скан з оприлюдненого Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору» на своїй фейсбук-сторінці звіту-резюме Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932 – 1933 років: втрати української нації»

Схоже, що цей варіант резолюції зберігся лише у вигляді скану, який ще в жовтні 2016 був розміщений у моєму відгуку на результати роботи цієї конференції⁸. Згодом тезу про «**всесоюзний сільський перепис 1931**» було вилучено і в резолюції, що

була поширена вже на сайті організаторів конференції, версія про «сільський перепис 1931 року» вже не фігурує⁹. Тобто критика була не даремною.

До збірки матеріалів цієї ж таки конференції, яка була опублікована у 2017 р., В.Сергійчук подав текст, де він вкотре обґрунтовував власні припущення щодо втрат від Голодомору. Частина викладених там «аргументів» була проаналізована мною майже рік тому в огляді з промовистою назвою «Необізнаність чи маніпуляції? Ще раз про "аргументи" на користь тези про 7–10 мільйонні демографічні втрати українців внаслідок Голодомору»¹⁰.

Цього разу, тобто в статті від 22 червня 2019 р., невтомний Володимир Сергійчук наводить нові «аргументи». Здавалося б, справді об'єктивні – він звернувся до даних про зафіксовану смертність і цілком доречно акцентує увагу на її вагомому зростанні у 1932 та катастрофічному – у 1933 році. За логікою тексту історика, наведені ним дані мають спростувати «спроби окремих науковців применшити кількісні втрати Голодомору 1932–1933 років». Применшеними, нагадаю, він називає оцінки вже згаданої групи демографів, що їх останнім часом найчастіше презентують українські науковці Наталія Левчук, Олександр Гладун та американський дослідник Олег Воловина. Весь же авторський колектив тієї чи іншої написаної цією групою вчених статті включає ще кількох науковців. Причому автура не є беззмінною.

Для аналізу В.Сергійчук узяв дані про смертність по Таращанському району. Наскільки розумію, саме через те, що, як він зазначає в іншому своєму дописі на шпальтах «Голосу України», «документи про природний рух населення ... на Київщині чи не найкраще збереглися в Таращанському районі»¹¹. Інакше кажучи, збереглися настільки, щоб показати реальну картину Голодомору, втрати від якого, на думку В.Сергійчука, применшують демографи. Він наводить зріз смертності по різних селах Таращанського району (ймовірно, таки сільрадах) і надає підсумкові цифри по усьому району. При цьому, що цілком логічно, зупиняється на порівнянні смертності за 1931 з 1932 та 1933 роками.

Завдання слушне і зрозуміле, але тут В.Сергійчука підводять прогалини в арифметичних вміннях. Свого часу при вже згаданій презентації «сірників та солі» історик припустився (у свідому фальсифікацію не вірю) елементарної помилки при відніманні, внаслідок чого через один порух руки озвучена ним цифра втрат від Голодомору була збільшена на 700 тис (!) у порівнянні із справжнім результатом виконаної ним арифметичної дії.

Скан із відеосюжету 24 каналу від 12 березня 2016 р. «Нова суперечка довкола Голодомору: жертв може бути набагато більше»

У червні 2019 В.Сергійчук продемонстрував своє невміння у виконанні інших математичних дій – додаванні та обрахуванні відсотків. Так, він спочатку неправильно порахував загальну кількість померлих у Таращанському районі у 1933 році, а потім – вже незалежно від цього – ще й помилився у підрахунках того, на скільки процентів збільшилася смертність у 1933 в порівнянні з 1931. Мало того, він, ймовірно, ще неправильні дані у таблицю вніс. Хоч аналіз цих помилок і виглядатиме дещо нудно, але він таки мусить бути представлений.

Спочатку про неправильне додавання та помилки у введенні даних. Ось частина таблиці із рецензованої статті В.Сергійчука:

Таблиця 1. **Кількість померлих по селах Таращанського району** і по району в цілому у 1930-1934 рр.¹²

У цій таблиці два види плутанини. Підкреслено ті дані, які не співпадають з аналогічними, що їх навів В.Сергійчуком у статті від 23 листопада 2018 року. Там в селі Крива у 1931 р. не вказана кількість померлих, у 1932 вказано 36 осіб померлих, а в 1933 зазначено 90 померлих. У селі Веселий Кут у тій же статті 2018 року вказано, що у 1933 у ньому було 278 померлих. Обведено загальна кількість померлих, яка суперечить наведеній у таблиці сумі чисел. Підрахунок показує, що загальна кількість має бути **8435**, тобто на 200 осіб менше. Якщо припустити, що у даних про село Веселий Кут було помилково внесено «78» замість «278», як це було в статті В.Сергійчука за 2018 рік, то ситуація стає зрозумілішою – помилкові дані в одній із його із таблиць залишаються лише стосовно села Крива.

Щоб не виглядати упередженим і не чіплятися до можливих хибодруків, але водночас реально з'ясувати, чи наведені

В.Сергійчуком дані спростовують підрахунки демографів, мною зведено в окрему таблицю дані про перевищення смертності у 1932 та 1933 роках у порівнянні з 1931. При цьому дані від демографів взято по усьому сільському населенню УСРР, а цифри від Сергійчука, зрозуміло, по Таращанському району, який теж був сільським.

Таблиця 2. Кількість померлих по Таращанському району та по УСРР в 1931-1933 рр. та відсоток збільшення смертності у 1932-1933 рр. у порівнянні з 1931 р.

таб. №1					
	30	31	32	33	34
Тараша	137	119	221	503	120
Бовкун	8	21	19	131	7
Вел. Березянка	51	51	81	396	13
Вел. Вовнянка	59	34	97	575	23
Веселий Кут	24	29	59	78	32
Володимирівка	24	20	29	145	12
Дубівка	24	19	45	177	6
Кирдани	20	14	30	165	11
Кислівка	21	23	25	129	20
Ківшовата	72	86	104	287	43
Косяківка	31	26	39	43	7
Крива	—	24	7	10	—
Круті Горби	16	24	85	167	14
Лісовичі	95	99	218	525	48
Лука	61	38	42	336	24
Лук'янівка	38	40	57	172	11
Мала Березянка	25	30	62	184	—
Петрівське	62	65	98	507	21
Плоске	36	26	18	250	22
Потоки	15	18	42	139	2
Ріжки	—	58	90	470	17
Салиха	46	85	51	289	8
Северинівка	86	67	74	634	16
Станишівка	15	27	19	272	26
Степок	19	30	48	292	7
Улашівка	25	16	24	116	15
Чапаївка	60	41	67	883	10
Червоні Яри	16	21	27	102	9
Чернин	30	32	89	458	12
Разом	1116	1183	1867	8635	556

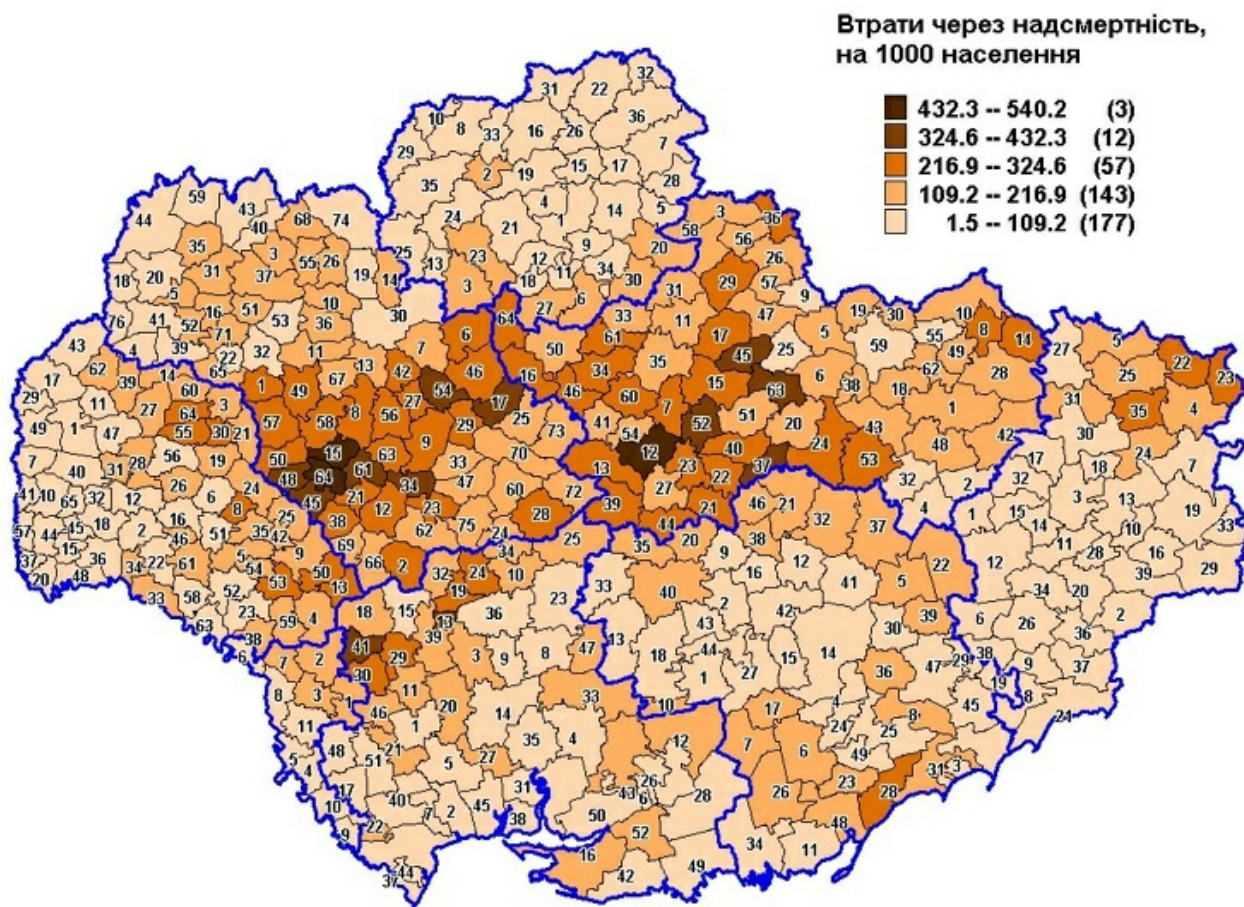
Смертність (числа та %)	Сергійчук 1 ¹³ 23.11.2018 (Таращанський район), осіб	Сергійчук 2 ¹⁴ 22.06.2019 (Таращанський район), осіб	Підрахунки демографів (сільське населення УСРР) ¹⁵ , тисяч осіб
1931	1159	1183	467,9
1932	1896	1867	642,5
1933	8715	8635	3815,8
1932 у % до 1931	163,6	157,8	137,3
1933 у % до 1931	751,9	729,9	815,5

Розрахунки у цій таблиці – у суворій відповідності до математичних правил. Бачимо, що в результаті підрахунку наведених В.Сергійчуком у різних статтях даних смертність у Таращанському районі у 1933 **становила** або **751,9%** або **729,9%** від показників 1931 року. Однак сам історик у рецензованій нами статті, посилаючись на дані наведеної ним же таблиці і **всупереч правилам математичного підрахунку** пише, що *«по Таращанському району смертність порівняно до 1931 року збільшилася в 1932 році на 163,3, а в 1933 – на 773,7 відсотка»*. Чому «всупереч правилам»? Бо, приміром, «збільшення на 100%» якоїсь цифри - це є її збільшення удвічі, а «становить 100%» - це та ж сама «стартова» цифра. Таке нині вивчають, якщо не помиляюся, у 5 та 9 класах середньої школи. Математичне правило засвідчує: *«якщо число **a** збільшити на **p%**, то одержимо число **a (1 + p/100)**»*. Інакше кажучи, якби збільшення смертності відповідали зазначеній оцінці В.Сергійчука, то у порівнянні з 1931 смертність у Таращанському районі мала становити у 1932 році 2 559 тис осіб замість вказаних у таблиці 1867, а у 1933 - 10 379 замість вказаних 8 635 осіб. Оскільки розрахункові цифри далекі від наведених самим же Сергійчуком, то робимо висновок, що при згадці відсотків він просто переплутав поняття **«становить»** і **«збільшення на»**. Хоча навіть у такому випадку у його розрахунках залишилася хиба.

Тепер порівняємо дані В.Сергійчука по Таращанському району із середніми по Україні за підрахунками демографів. Бачимо несподіваний, з огляду на критичне ставлення В.Сергійчука до розрахунків демографів, результат: в обох випадках – і в рецензованій статті, і навіть у статті 2018 року вказані істориком цифри втрат істотно менші від зазначених його опонентами! Звичайно, можна припустити, що таке порівняння нерелевантне і вказівка на менший показник смертності у Сергійчука зумовлена тим, що Таращанський район входить до числа менш постраждалих, тобто що конкретно по цьому району у демографів показник може бути меншим. Однак це

припущення цілком хибне, адже критиковані В.Сергійчуком за «применшення» кількості загиблих демографи навпаки вказують, що смуга «найвищих втрат через надсмертність від голоду пролягає в Україні через райони лісостепової зони. Ця смуга втрат не поширена на крайньому заході й охоплює переважно центральні та південні райони Київської області та більшість районів Харківської області». Саме до цієї смуги належить і Таращанський район, який хоч не входить до числа восьми найбільш постраждалих в Київській області, але загалом відноситься до числа районів з надвисокими втратами¹⁶. Образно це видно на карті. У Київській області Таращанський район під номером 63¹⁷.

Рис. 1. Втрати через надсмертність внаслідок голоду в 1933 р. в адміністративних районах України, у розрахунку на 1000 населення (в адміністративних межах станом на квітень 1933 року)

Такими чином, за оцінкою демографів смертність в Таращанському була більша, ніж в середньому серед сільського населення УСРР. Тоді як той, хто звинувачує демографів у «применшенні втрат», сам вказує на набагато меншу смертність у Таращанському районі! Причому можливий недооблік істориком смертей істотно картину не може змінити, адже за його ж таки словами у Таращанському районі «чи не найкраще

збереглися» документи з обліку населення.

Чи впливає з цих фактів висновок про те, що у випадку з Таращанським районом сергійчуківське твердження про «спроби окремих науковців применшити кількісні втрати Голодомору 1932 - 1933 років» можна застосувати до нього самого? Якщо підходити до справи суто формально, то такий висновок може бути цілком доречним. Бо те, що вказані В.Сергійчуком цифри втрат по Таращанському району менші, ніж в оцінках демографів – незаперечний факт. Але є одне «але».

На мій погляд, у цьому конкретному випадку слід насамперед говорити про вади у дослідженнях демографів щодо з'ясування районного розрізу втрат. Давно доведено, що реальна надсмертність від Голодомору в 1933 р. набагато перевищує зафіксовану органами обліку. Ретельні розрахунки загальноукраїнських даних дали підстави демографам для висновку про те, що *«1933-го року, тобто в пік голоду, неповнота обліку смертей, за нашою оцінкою, досягла 141,2% серед селян та 11,9% – серед містян»*¹⁸.

А от у пошуках рішення, як географічно розподілити вказаний недооблік, демографи, здається, пішли по найпростішому шляху: «Для корекції статистики природного руху населення районів на недооблік в 1933 р. нами було зроблено припущення про пропорційність розподілу недообліку смертей відповідно до зареєстрованої кількості померлих»¹⁹. Відповідно, для сільського населення (тут демографи, на відміну від В.Сергійчука, точно вказують дефініції) *«відсоток корекції зареєстрованого числа смертей у 1933 р. на недооблік становив 140%, або 2,4 рази»*²⁰. Інакше кажучи, для з'ясування смертності у 1933 р. зафіксована органами обліку цифра у кожному з сільських районів механічно множилася на 2,4.

Така дія робилася незалежно від того, фіксували чи ні сільради у той чи інший місяць смертність у тому чи іншому селі. Тому ті райони, де вагома частка сільрад тривалий час не працювала і, відповідно, не фіксувала ні народжень, ні смертей, потрапили в розряд менш постраждалих, а ті, де це записувалося в належні документи – до розряду більш постраждалих. Саме через такий підхід у висвітленні демографів Таращанський район має на порядок більше втрат ніж це зафіксовано за первинним даними у В.Сергійчука. У такому формальному підході демографів до підрахунку, на моє переконання, і полягає його найбільша хиба. Тим більше, якщо врахувати, що у демографів є, принаймні, в обласному розрізі, статистика охоплення обліком сільського населення. Узагальнену статистику такого охоплення пропоную читачеві для аналізу:

Таблиця 3. Неохоплення обліком населення УСРР сільрадами у 1933 р. обласний зріз²¹

Сільське населення області	Всього сільрад/ населення за поточним обліком	1 і більше місяців не було охоплення		Загсо-місяці	
		К-ість	%	всього	За місяць

Харківська	1681	768	45,7	1913	159	9,48
	3889817	1592254	40,93			
Вінницька	2162	164	7,6%	340	28,3	1,3
	3848287	229921	5,97			
Дніпропетровська	1111	758	68,23	2632	219,3	19,73
	2493700	1631400	65,42			
Чернігівська	737	361	48,98	842	70,16	9,52
	1821704	820387	45,03			
Одеська	1122	37	3,3	211	17,58	1,56
	2084755	56429	2,7			
Донецька	787	430	54,63	1695	141,25	17,94
	1618861	769773	47,55			
Київська	2570	665	25,88	1276	106,33	4,15
	4529974	994234	21,95			

Бачимо, що сумними лідерами по «неохопленню» були сільські райони Дніпропетровської та Донецької області, які у звітах демографів подаються як менш постраждалі. Однак чи можна село, у якому навіть реєстратори вимерли і де через це не реєструвалися смерті, вважати менш постраждалим? А між тим у Донецькій області було 63 сільради, які не подали даних про народження і смертність за жоден місяць 1933 року!²² Питання саме по собі риторичне, а про шляхи пошуку більш релевантних показників районного розрізу втрат сьогоднішній рецензент і розмірковував у своїй промові на дебатах²³, які відбулися 13 вересня 2018 року і відео якої 26 червня 2019 р. викладено на фейсбук сторінці HREC in Ukraine.

Повертаючись до статті В.Сергійчука, зауважимо, що там ще були викладені доволі слушні заперечення до твердження демографів про надсмертність на селі у 1934 р. Зокрема, історик навів чимало прикладів того, як в різних селах (але не Таращанського району!) померлі у 1933 році записувалися як померлі у 1934. Можливо, це й були селяни, які померли у той час, коли місцеві сільради не фіксували народження та смерть своїх односельців? У будь-якому разі це питання потребує подальшого дослідження.

А от щодо Таращанського району як аргументу проти опонентів, то думаю, цей конкретний приклад лише додає ваги висновкам демографів та засвідчує, що про

применшення ними загальної кількості жертв говорити не доводиться. Принаймні, до того часу, доки не будуть наведені скільки-небудь вагомі аргументи, які заперечують розрахунки демографів. Наразі таких досліджень не існує.

Водночас наведений В.Сергійчуком приклад формально, якщо користуватися застосованими ним методами «підрахунку», але без властивих історичу арифметичних помилок, ставить його самого у позу «применшувача» втрат. Але «применшувала» не стосовно його власного твердження про 7 млн. втрат, що якби само собою розуміється, а саме щодо загальних оцінок демографів. Адже якщо коефіцієнт неповноти обліку скласти на основі наведених В.Сергійчуком «первинних даних» з Таращанського району, (а він якщо і буде, то вкрай низьким, бо дані збереглися!), то кількість втрат виявиться значно менше, ніж 3,9 млн. Зрозуміло, що так робити я не пропоную, бо за подібні поверхові підходи саме й критикую В.Сергійчука.

Насамкінець зауважу, що виявлені у підрахунках вказаного історика хиби вкотре засвідчують: кожен має в першу чергу займатися тією справою, де він фахівець. Поспих, поверховість і зайва емоційність у висвітленні таких болючих для українців питань лише заважають донесення світу інформації про Голодомор, оскільки маргіналізують цю тему. Водночас слід підкреслити, що невтомна діяльність Володимира Сергійчука у царині з'ясування втрат від Голодомору має свої позитивні сторони. Адже висловлені ним зауваги спонукають до ретельнішого обґрунтування висновків фахівцями та постійно повертають проблему Голодомору у суспільний дискурс.

1. Промова Володимира Сергійчука на Наукових дебатах з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, виголошена 13 вересня 2018 р. в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Електронний ресурс:

2. Єфіменко Геннадій. Політична доцільність VS наука: що в пріоритеті? [Огляд збірки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Київ, 4 жовтня 2016 року (Київ., 2017), 200] // Студії Голодомору / HolodomorStudies: Міждисциплінарний часопис: [Електронний ресурс]. – 2018. – 30 серпня. Електронний ресурс: <https://holodomorstudies.com/review2.html>

3. Наталія Левчук, Тетяна Боряк, Олег Воловина, Омелян Рудницький, Алла Ковбасюк. «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» // Український історичний журнал, 2015. - №4. - С.84.

4. «Нова суперечка довкола Голодомору: жертв може бути набагато більше». Відеосюжет 24 каналу. від 12 березня 2016 р.:

https://24tv.ua/nova_superechka_dovkola_golodomoru_zhertv_mozhe_buti_nabagato_bilshe_n666520?fbclid=IwAR1WZc_4CGZW1gNFqvyVRu7GQT3WlwUcF6gqx41yRVPAXqBxiNGL-BRqDjc

5. Навесні 2016 то були усні зауваги у розмовах із фахівцями та обговорення на фейсбуці. Зокрема, йшлося і про те, що згадані В.Сергійчуком плани на «сіль та сірники» не містять жодної таємниці. 16 березня 2016 на своїй сторінці я

проаналізував вказаний вище відеосюжет від 12 березня та задався питанням, як ліквідувати той потяг до сенсаційності, який нищить фаховість. Електронний ресурс: На підтвердження там було наведено скани із тогочасних довідників. Про ознайомлення В.Сергійчука з тим обговоренням свідчить його текст у блозі на «Захід нет», де він звертався до того фейсбучного обговорення: Сергійчук, Володимир. Відповідальність, коли не бояться. Або як любов до бабусі стає аргументом у встановленні історичної істини. 3 жовтня 2016 р. Електронний ресурс:

https://zaxid.net/vidpovidalnist_koli_ne_boyatsya_n1405513

6. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УСРР. Харків: Видання управління справами УСРР - 1933 - С.3

7. Там само. – С.7.

8. Скан із таким твердженням, яке було згодом видалено з мережі, див тут: Єфіменко, Геннадій. Старий міф краще нових двох? Про деякі «нові аргументи» щодо втрат від семи до десяти мільйонів українців під час Голодомору. // Інтернет-портал «Historians.in.ua». – 2016. – 10 жовтня. Електронний ресурс:

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2024-henadii-yefimenko-staryi-mif-krashche-novykh-dvokh-pro-deiaki-novi-arhumenty-shchodo-7-10-milionnykh-vtrat-ukraintsiv-vid-holodomoru>

9. Міжнародна науково-практична конференція «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації». // Вебсайт Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» - – 2016. – 19 грудня. Конференція відбулася 4 жовтня 2016. Електронний ресурс: <http://memorialholodomor.org.ua/science/conferences/mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferenciya-golodomor-1932-1933-rokiv-vtrati-ukrainskoi-nacii/>

10. Єфіменко Геннадій. Необізнаність чи маніпуляції? Ще раз про "аргументи" на користь тези про 7–10 мільйонні демографічні втрати українців внаслідок Голодомору // Інтернет-портал «Historians.in.ua». – 2018. – 24 вересня. Електронний ресурс:

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2518-gennadij-efimenko-neobiznanist-chi-manipulyatsiji-shche-raz-pro-argumenti-na-korist-tezi-pro-7-10-miljonni-demografichni-vtrati-ukrajintsiv-vnaslidok-golodomoru>

11. Володимир Сергійчук, Не вмер наш народ, хай не втратиться й пам'ять // Голос України. 2018. – 23 листопада. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/310406>

12. Володимир Сергійчук. Про кулінарні смаки радянського кіно замість серйозної розмови про велику трагедію українства // Голос України. – 2019. – 22 червня. Електронний ресурс: <http://www.golos.com.ua/article/318597>

13. Наталія Левчук. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 261.

14. Там само. – С.262.

15. Наталія Левчук, Тетяна Боряк, Олег Воловина, Омелян Рудницький, Алла Ковбасюк. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. // Український історичний журнал. - 2015.- №4. - С.94.

16. Наталія Левчук. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013 – С.259.

17. Наталія Левчук. До питання про "старі" та "нові" підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. // Український історичний журнал. - 2018. - № 2 – С.190.

18. Пораховано за: Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф.1562, оп.329, спр.27, арк. 4-7; спр.28, арк. 81-98.

19. Кількість загсів, що не подали відомості за (місяців) 1933 р. Донецька область, сільське населення. // РДАЕ, ф.1562, оп.329, спр.28, арк..97.зв.

20. Проблемні питання у висвітленні районного розрізу втрат внаслідок Голодомору. // Промова Геннадія Єфіменка на Наукових дебатах з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, виголошена 13 вересня 2018 р. в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Електронний ресурс: <https://www.facebook.com/watch/?v=1052684538262387>